

บทความปริทัศน์ เรื่อง “นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) :

ความเป็นมาและสารัตถะ”

Dhammacakṣu magazine (1894-1911): Its background and contents

อัญชลิตา สุวรรณะชญ

Unchalita Suvarnajata

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar

E-mail: unchalita@hotmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 9 ธันวาคม 2566

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 26 ธันวาคม 2566

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 30 ธันวาคม 2566

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการปริทัศน์บทความวิจัย เรื่อง “นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ” ที่ตีพิมพ์ครั้งที่ 1 ในวารสารธรรมธารา ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023) : (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม-ธันวาคม จำนวน 43 หน้า (หน้า 76-119) พิมพ์ที่ ศูนย์พุทธศาสนศึกษา DCI พระนครศรีอยุธยา โดยผู้แต่งคือ พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏพล ศิริสวัสดิ์ ได้เรียบเรียงจากส่วนหนึ่งของงานวิจัยเพื่อจัดทำวิทยานิพนธ์ หลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีวัตถุประสงค์การศึกษา เพื่อศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 เพื่อวิเคราะห์สารัตถะและกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 และเพื่อศึกษาบทบาทสำคัญของพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักขุที่มีต่อพุทธศาสนาไทย ใช้วิธีการวิจัยเอกสาร นำเสนอโดยการพรรณนาวิเคราะห์

บทความวิจัยที่นำมาวิจารณ์นี้ มีจุดเด่น คือ การนำเสนอผลการศึกษาความเป็นมาและสารัตถะของนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 ที่ได้ข้อมูลจากการศึกษาเอกสารปฐมภูมิ โดยบรรยายด้วยภาษาที่เรียบง่ายอย่างละเอียดและชัดเจน มีข้อค้นพบว่า นิตยสารธรรมจักขุเป็นนิตยสารทางพุทธศาสนาเล่มแรกในประเทศไทย และมีคุณค่าเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วทางพุทธศาสนาเถรวาทในสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนจุดด้อย คือ ข้อจำกัดของการรายงานผลการวิจัยที่ยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ เนื่องจากยังอยู่ระหว่างการดำเนินการวิจัย โดยเฉพาะในประเด็นที่มีความสำคัญ คือ เนื้อหาพุทธธรรมของนิตยสารธรรมจักขุ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบรรณาธิการ พ.ศ. 2437-2454 ที่มีบทบาทต่อพุทธศาสนาไทย

คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องของการรู้และการเห็นเสมอ มิใช่เรื่องของการเชื่อ ดังปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่กล่าวถึงบุคคลที่ได้กระทำสังฆกรรมให้แจ้งแล้วว่า “ธรรมจักขุ (ดวงตาเห็นธรรมที่ปราศจากธุลีและ

มลทิน) ได้เกิดขึ้นแล้ว” ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงทำให้เป็นที่ประจักษ์ตลอดระยะเวลา 17 ปี ของการตีพิมพ์นิตยสารธรรมจักร (พ.ศ. 2437-2454) นับเป็นคุณูปการแก่พุทธศาสนิกชนชาวไทยอย่างหาที่สุดมิได้

คำสำคัญ: นิตยสารธรรมจักร, ความเป็นมา, สารัตถะ

ABSTRACT

This review article criticizes the research on the Dhammacakṣu magazine (1894-1911): Its background and contents 1st Edition, Dhammatara Journal, Vol. 9, No. 2 (2023): (Consolidated No. 17), July-December, pp. 76-119, 43 pages, printed at DCI Center for Buddhist Studies, Ayutthaya. The authors are Phramaha Sarawut Phosrikham and Natchapol Sirisawad. They compiled from part of the research for the Degree of Doctor of Philosophy Program in Pali-Sanskrit and Buddhist Studies Department of Eastern Languages Faculty of Arts, Chulalongkorn University. The study aims to investigate the Dhammacakṣu magazine (1894-1911) background, the Buddhist Dhamma contents and technique of presentation within, and the significant influence the Buddhist Dhamma has had on Thai Buddhism. A documentary study was thus conducted, and analytical depictions presented.

The highlight of the article review is the presentation of background information from the study of primary documents by narrating in simple, thorough, and clear language. It was discovered that Dhammacakṣu magazine was the first Buddhist magazine in Thailand and was valued as a Theravada Buddhist prose literature in the Rattanakosin period. The disadvantage is the limitation of reporting the research results that are not complete because the research is still under investigation, especially in the important issue is the content of the Buddhist Dhamma of Dhammacakṣu magazine in the reign of His Royal Highness Prince-Patriarch Vajirañāṇavarorasa was the editor (1894-1911) significant influence Thai Buddhism.

The Buddha's teachings are always regard knowing and seeing. It is not a matter of believing, as shown in the Buddhist scriptures that mention the person who has done the truth to inform that " Dhammacakṣu (eyes that see the Dhamma without dust and uncleanness) has arisen." His Royal Highness Prince-Patriarch Vajirañāṇavarorasa made it manifest during the 17 years publication of Dhammacakṣu magazine (1894-1911). It is an incomparable contribution to Thai Buddhists.

Keywords: Dhammacakṣu magazine, Background, Contents

1. บทนำ

บทความนี้เป็นการปริทัศน์บทความวิจัย เรื่อง “นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ” ที่ตีพิมพ์ครั้งที่ 1 ในวารสารธรรมธारा ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023) : (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม-ธันวาคม จำนวน 43 หน้า (หน้า 76-119) พิมพ์ที่ ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา DCI พระนครศรีอยุธยา โดยผู้แต่ง คือ พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏพล ศิริสวัสดิ์ ได้เรียบเรียงจากส่วนหนึ่งของงานวิจัยเพื่อจัดทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “พุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักขุ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบรรณาธิการ พ.ศ. 2437-2454 : ความเป็นมา สารัตถะ และบทบาทต่อพุทธศาสนาไทย” ของ พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม หลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัฏพล ศิริสวัสดิ์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา

การศึกษาวิจัยความเป็นมาและสารัตถะของนิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) นั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 เพื่อวิเคราะห์สารัตถะและกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 และเพื่อศึกษาบทบาทสำคัญของพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักขุที่มีต่อพุทธศาสนาไทย ใช้วิธีการวิจัยเอกสาร นำเสนอโดยการพรรณนาวิเคราะห์ จุดเด่นของบทความวิจัยที่นำมาปริทัศน์นี้ คือ การนำเสนอผลการศึกษาความเป็นมาและสารัตถะของนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 ที่ได้ข้อมูลจากการศึกษาเอกสารปฐมภูมิ โดยบรรยายด้วยภาษาที่เรียบง่ายอย่างละเอียดและชัดเจน มีข้อค้นพบว่า นิตยสารธรรมจักขุเป็นนิตยสารทางพุทธศาสนาเล่มแรกในประเทศไทย และมีคุณค่าเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วทางพุทธศาสนาเถรวาทในสมัยรัตนโกสินทร์ จากผลการศึกษาทำให้ทราบว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงผนวช และเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น ได้ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้น เพื่อพิมพ์พระปาฏิโมกข์ บทสวดมนต์ และแบบแผนอื่น ๆ แทนหนังสือใบลาน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงปรารถนาต่อการเข้าใจพุทธธรรมของพระภิกษุสามเณร เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจากอิทธิพลของชาติตะวันตกในขณะนั้น ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงปฏิรูปความรู้ความเข้าใจพุทธศาสนา โดยทรงนำมาพุทธศาสนามาอธิบายด้วยหลักเหตุผลแทนหลักความเชื่อ ทรงแปลความหมายพุทธธรรม อธิบายหรือตีความพุทธธรรม และนำเสนอพุทธธรรมด้วยกลวิธีที่ทรงประยุกต์ให้เข้ากับบริบททางสังคมอย่างร่วมสมัย ทำให้นิตยสารธรรมจักขุเป็นเครื่องมือสื่อสารที่สำคัญในการเผยแผ่คำสอนทางพุทธศาสนาไปสู่สาธารณชนชาวไทยที่ทันสมัยและรวดเร็วที่สุดในยุคนั้น ความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักขุ คือ เป็นสิ่งพิมพ์ที่เกิดขึ้นตามวัตถุประสงค์ของมหาจุฬาราชวิทยาลัย มีเป้าหมายในการเผยแผ่พุทธธรรมไปยังพุทธศาสนิกชนชาวไทยทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ อย่างไรก็ตาม การรายงานผลการวิจัยที่ยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ เนื่องจากยังอยู่ระหว่างการดำเนินการวิจัย โดยเฉพาะในประเด็นที่มีความสำคัญ คือ เนื้อหาพุทธธรรมของนิตยสารธรรมจักขุ ในสมัย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบรรณาธิการ พ.ศ. 2437-2454 ที่มีบทบาทต่อพุทธศาสนาไทย จึงเป็นข้อจำกัดของการเขียนรายงานผลการวิจัย ทำให้เป็นจุดด้อยของบทความวิจัยดังกล่าว

2. เนื้อหา

บทความวิจัย เรื่อง “นิตยสารธรรมจักษุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ” (พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีงาม และ ณัฏฐพล ศิริสวัสดิ์, 2566 : 76-119) ที่นำมาวิจารณ์นี้ แบ่งเนื้อหาออกเป็น 6 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 บทนำ ส่วนที่ 2 ความเป็นมาและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้นของนิตยสารธรรมจักษุ ส่วนที่ 3 ผู้ก่อตั้ง บรรณาธิการ และกลุ่มบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับนิตยสารธรรมจักษุ ส่วนที่ 4 รูปแบบของนิตยสารธรรมจักษุ ส่วนที่ 5 โครงสร้างเนื้อหาของนิตยสารธรรมจักษุ และส่วนที่ 6 สรุปผลการวิจัย สรุปได้ ดังนี้

ส่วนที่ 1 บทนำ กล่าวถึง พุทธธรรม อันเป็นรากฐานของสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พร้อมทั้งพระเถรานุเถระ และนิสิตของมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้อธิบายหรือตีความพุทธธรรมที่เป็นวรรณกรรมบาลีแปลในรูปแบบหนังสือฝรั่ง และการคัดสรรสารัตถะพุทธธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เพื่อนำมาสั่งสอนและให้ความรู้แก่พุทธศาสนิกชน โดยเผยแพร่ผ่านนิตยสารธรรมจักษุ ซึ่งเป็นเครื่องมือสื่อสารที่สำคัญและรวดเร็วที่สุด สำหรับเผยแพร่คำสอนทางพุทธศาสนาไปสู่สาธารณชนชาวไทยในยุคสมัยนั้น นอกจากนี้ได้อธิบายถึงวัตถุประสงค์ของการวิจัย 3 ประการ คือ เพื่อศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454 เพื่อวิเคราะห์สารัตถะและกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454 และเพื่อศึกษาบทบาทสำคัญของพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักษุที่มีต่อพุทธศาสนาไทย และวิธีดำเนินการวิจัยเอกสาร 4 ขั้นตอน ได้แก่ การรวบรวมข้อมูลเอกสาร การศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล การเรียบเรียงผลการวิจัย และสรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

ส่วนที่ 2 ความเป็นมาและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้นของนิตยสารธรรมจักษุ กล่าวถึง ความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ มีวัตถุประสงค์ของการจัดพิมพ์ คือ เพื่อเป็นสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับเผยแพร่ธรรมะและกิจกรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย และเพื่อฝึกหัดแปลพระสูตรและอธิบายธรรมะของบุคลากรมหามกุฏราชวิทยาลัย ส่วนปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้นของนิตยสารธรรมจักษุ มีข้อสันนิษฐาน 3 ประการ ประการแรก คือ ข้อสันนิษฐานว่าด้วยการเข้ามาของสื่อสิ่งพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ประการที่สอง คือ ความปรีดีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการเผยแพร่พุทธธรรมในสังคมสยามสมัยนั้นที่มีอิทธิพลต่อการเกิดขึ้นของนิตยสารธรรมจักษุ และประการที่สาม เป็นหนึ่งในวัตถุประสงค์ของมหามกุฏราชวิทยาลัย

ส่วนที่ 3 ผู้ก่อตั้ง บรรณาธิการ และกลุ่มบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับนิตยสารธรรมจักษุ กล่าวถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดำรงสมณศักดิ์ที่ “กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส” ในขณะนั้น ทรงเป็นผู้ก่อตั้งและบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ มีพระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณรนิสิตของมหามกุฏราชวิทยาลัย และกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ร่วมจัดทำ โดยจำหน่ายและแจกจ่ายไปยังสมาชิกทุกเดือน มีกลุ่มผู้อ่าน 2 กลุ่ม คือ กลุ่มบรรพชิต (พระภิกษุและสามเณร) ผู้เป็นนักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย และกลุ่มคฤหัสถ์

ส่วนที่ 4 รูปแบบของนิตยสารธรรมจักขุ ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ 1) ที่มาของชื่อนิตยสารธรรมจักขุ ซึ่งเป็นเหมือนดวงตา (จักขุ) ได้แลเห็นหนทางกล่าวคือการปฏิบัติชอบปฏิบัติดีของผู้มีปัญญาจะพึงคำนึงคิด แล้วเว้นการปฏิบัติผิด 2) ตราสัญลักษณ์ ประกอบด้วย พระมหามงกุฏและอุณาโลม พระเกี้ยวประดิษฐานบนหมอนรอง หนังสือ ปากกาปากไก่ ดินสอ และม้วนกระดาษ ข้อดอกไม้แยมกลีบ พานรองรับหนังสือหรือคัมภีร์ วงศ์มี และคำว่า “มหามงกุฎราชวิทยาลัย” 3) รูปเล่ม เริ่มแรกเย็บเป็นสมุดใบปกอ่อน ประมาณ 96 หน้า ตีพิมพ์เป็นรายเดือนและรายไตรมาส ต่อมาเย็บรวม 12 เล่ม (ตอน) เป็นเล่มเดียวกัน เป็นสมุดปกแข็ง สีแดง พิมพ์ตัวหนังสือสีทอง ขนาดเท่าเล่มสามก๊ก ประมาณ 1,008 หน้า

ส่วนที่ 5 โครงสร้างเนื้อหาของนิตยสารธรรมจักขุ ประกอบด้วย 3 ส่วนหลัก คือ สารบัญ คำนำ และสารัตถะพุทธธรรม ในส่วนเนื้อหาสารัตถะพุทธธรรมของนิตยสารธรรมจักขุ นำเสนอโดยใช้ วิธีการแปลและอธิบายความพระสูตรต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก รวมทั้งพุทธสาขิต อธิบายข้อธรรมและปณิณกเทศนา แบ่งออกเป็นหมวดต่าง ๆ 10 ประจําได้แก่ พุทธสมัย วรรณภาพุทธสมัย พุทธานุพุทธประวัติ คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ ปณิณกเทศนา กถามรรค ธรรมเหตุย สภาขิตและนิทานสภาขิต หนังสือนักปราชญ์เก่า และเรื่องเบ็ดเตล็ด สรุปสาระสำคัญได้ ดังนี้

ประจําเลขที่ 1 พุทธสมัย เป็นการรวบรวมพระสูตรพุทธสาขิตที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนประชุมชนในสถานที่นั้น ๆ โดยแปลจากพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์สมัยรัชกาลที่ 5 ประจําเลขที่ 2 วรรณภาพุทธสมัย เป็นการแต่งและอธิบายความแห่งพระสูตรที่ได้แสดงไว้ในพุทธสมัย ในรูปแบบปุจฉาแลวิสัชนา เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจอรรถาธิบายของพระสูตรนั้น ๆ ยิ่งขึ้น โดยระบุชื่อประจําเลข ชื่อพระสูตร ลักษณะการอธิบายความ (ปุจฉาแลวิสัชนา) และระบุชื่อผู้แต่งอธิบายความเหมือนในพุทธสมัย ประจําเลขที่ 3 พุทธานุพุทธประวัติ นิพนธ์โดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบเรียงเรื่องราวหรือประวัติของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก จากคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาต่าง ๆ ประจําเลขที่ 4 คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายเนื้อหาพุทธานุพุทธประวัติ โดยนำเอาหลักเกณฑ์หรือเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ อันเป็นข้อเท็จจริงในปัจจุบันสมัยมาเป็นองค์ประกอบในการอธิบายเนื้อหาดังกล่าวให้เห็นชัดเจนขึ้น ประจําเลขที่ 5 ปณิณกเทศนา เป็นพระธรรมเทศนาเนื่องในโอกาสพิเศษต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น พระธรรมเทศนาพิเศษ ประารภาการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 4 มกราคม ร.ศ. 113 โดย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ประจําเลขที่ 6 ปณิณกเทศนาคัดเลือกหลักธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต และธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ดที่พระพุทธเจ้าตรัสในสถานที่ต่าง ๆ ประจําเลขที่ 7 กถามรรค ว่าด้วยอธิบายความพระสูตรและหลักธรรมต่าง ๆ หรือแนวทางวิธีปฏิบัติธรรม ที่ผู้แต่งนิพนธ์ขึ้นเอง โดยอาศัยข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา หรือคำสอนของพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย ประจําเลขที่ 8 ธรรมเหตุย เป็นข้อธรรมต่าง ๆ ที่เป็นแก่นแท้หรือหัวใจธรรมจากคัมภีร์พระไตรปิฎก 3 แห่ง คือ ทสุตรสูตร สังคีตสูตร ในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค, วิงคปกรณ และอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต จำนวน 51 ข้อธรรม นำมาแปลความหมายและเรียบเรียงใน ลักษณะธรรมวิภาค โดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

และพระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดพิชัยญาติการาม ปริจเฉทที่ 8 สุภาสิตและนิทานสุภาสิต คัดเลือกมาจากพระสูตรต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก เช่น อาฬวกสูตร เทวตาสังยุตต์ พรหมณสังยุตต์ ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค นำมาแปลความหมาย โดยยกพุทธสุภาสิตแปลขึ้นเป็นนิกเขปบท แล้วนำนิทานชาดกหรือนิทานท้องเรื่องมาเป็นอุปมาอุปไมย ประกอบเนื้อหาแต่ละสุภาสิต เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น ปริจเฉทที่ 9 หนังสือนักปราชญ์เก่า ได้แก่ หนังสือมิลินทปัญหา หนังสือมังคลัตถทีปนี หนังสือวิสุทธิมรรค และหนังสือมหาวงศ์สังเขป และปริจเฉทที่ 10 เรื่องเบ็ดเตล็ด ว่าด้วยสาระสำคัญของพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรแปลนอกเหนือคัมภีร์พระไตรปิฎกของพุทธศาสนาเถรวาท

ส่วนที่ 6 สรุปผลการวิจัย จากการศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ พบว่า นิตยสารธรรมจักษุเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกของประเทศไทย เกิดขึ้นท่ามกลางกระแสนิยมการตีพิมพ์นิตยสารและสนองพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในการเผยแผ่พุทธธรรมในยุคสมัยนั้น ประกอบกับวัตถุประสงค์ของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับเผยแผ่ธรรมะและกิจกรรมของมหาวิทยาลัย และเปิดพื้นที่ให้นักศึกษาและนักเรียนได้แปลและอธิบายความพระสูตรหรือหลักธรรม เพื่อเผยแพร่คำสอนของพระพุทธศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะดำรงตำแหน่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงก่อตั้งนิตยสารธรรมจักษุขึ้น มีบุคคลและกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นบุคลากรของมหาวิทยาลัย เป็นบรรณาธิการและผู้ช่วยในการจัดทำ ตีพิมพ์เป็นรายเดือนและรายไตรมาส ตั้งแต่ฉบับแรก ในปีพุทธศักราช 2437 ถึงฉบับสุดท้าย ในปีพุทธศักราช 2454 รวมจำนวน 159 ฉบับ (ตามจำนวนเดือนหรือไตรมาส) ตลอดระยะเวลา 17 ปี ส่วนสารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ มีเนื้อหาประกอบด้วย หลักธรรมในพระสูตรต้นตปิฎก พระวินัยปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ของพุทธศาสนาเถรวาท, พระสูตรของมหายาน คือ วัชรเจตทิกาสูตร, หนังสือนักปราชญ์เก่า แปลมาจากต้นฉบับภาษาบาลี หมวดพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุมากที่สุด คือ กถามรรค พุทธสมัย และหนังสือนักปราชญ์เก่า ตามลำดับ ส่วนพุทธานุพุทธประวัติ ธรรมหลัทย และวรรณภาพพุทธสมัย ปรากฏตีพิมพ์เพียง 2 ปีแรกเท่านั้น นอกจากนี้ยังแจ้งข่าวสารแก่สาธารณชนทั่วราชอาณาจักร โดยตีพิมพ์กระดานข่าว แจ้งประกาศ กิจกรรมของมหาวิทยาลัย ข่าวสารคณะสงฆ์ เหตุบ้านการเมือง พระราชกิจจานุเบกษา และสำเนาการตรวจการต่าง ๆ อีกด้วย

3. บทวิจารณ์

ผู้เขียนเห็นว่า จุดเด่นของบทความวิจัย เรื่อง “นิตยสารธรรมจักษุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ” ที่นำมาวิจารณ์นี้ คือ การนำเสนอข้อมูลความเป็นมาและสารัตถะของนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454 ที่ได้ข้อมูลจากการศึกษาเอกสารปฐมภูมิ โดยบรรยายด้วยภาษาที่เรียบง่ายอย่างละเอียดและชัดเจน มีข้อค้นพบว่า นิตยสารธรรมจักษุเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกในประเทศไทย และมีคุณค่าเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วทางพุทธศาสนาเถรวาทในสมัยรัตนโกสินทร์ จากผลการศึกษาทำให้ทราบว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงผนวชและเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศนวิหารนั้น ทรงตั้ง

โรงพิมพ์ขึ้น เพื่อพิมพ์พระปาฏิโมกข์ บทสวดมนต์ และแบบแผนอื่น ๆ แทนหนังสือโบราณ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงปรวิติตต่อการเข้าใจพุทธธรรมของพระภิกษุสามเณร อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในขณะนั้นจากอิทธิพลของชาติตะวันตก ซึ่งในประเด็นนี้ผู้เขียนเห็นว่าการสันนิษฐานตามบันทึกการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2413 และ พ.ศ. 2414 ในบันทึก *จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย* (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2468) กล่าวถึงการเสด็จประพาสอินเดียครั้งนั้นว่า พระองค์ทรงเห็นอารยธรรมความเจริญของอินเดีย ขณะเดียวกันก็ทรงเห็นภัยคุกคามอันใหญ่หลวงของอังกฤษที่สามารถยึดเอาอินเดียมาเป็นอาณานิคมได้สำเร็จ สาเหตุหนึ่งมาจากความเสื่อมของพุทธศาสนาในอินเดียนั่นเอง จึงทรงพระปรวิติตเกี่ยวกับการทำความเข้าใจ การเทศนา และการเผยแผ่พุทธธรรมของคณะสงฆ์ในประเทศไทย ภายหลังจากพระองค์เสด็จประพาสยุโรป 2 ครั้ง เมื่อ พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2450 ทรงนำพาสยามไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ โดยทรงปฏิรูปการปกครองและปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยทัดเทียมกับชาติตะวันตก

ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงปฏิรูปความรู้ความเข้าใจพุทธศาสนาใหม่ โดยทรงนำมาพุทธศาสนามาอธิบายด้วยหลักเหตุผลแทนหลักความเชื่อ ในประเด็นเรื่องความเชื่อนี้ผู้เขียนเห็นว่า ศาสนาแทบทุกศาสนามีความเลื่อมใสศรัทธาเป็นพื้นฐาน จากหนังสือ *What the Buddha Taught* ของ วัลโปละ ศรี ราหุล (Venerable Dr. W. Rahula) กล่าวว่า พุทธศาสนเน้นการเห็น การรู้ และการเข้าใจ ไม่ใช่ความเลื่อมใสศรัทธาหรือความเชื่อแบบงมงาย ในคัมภีร์พุทธศาสนามีคำว่า “สัทธา” (สันสกฤตว่า ศรัทธา) หมายถึง ความมั่นใจอันเกิดจากความเชื่อมั่นแน่วแน่ มีความเลื่อมใสศรัทธาประกอบอยู่ด้วย ในความหมายว่าการนอบน้อมต่อพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ จึงแตกต่างจากความหมายทั่วไปของ “ศรัทธา” ที่นิยมใช้กัน อันมีลักษณะของความเชื่อมั่นอย่างเต็มเปี่ยมแน่วแน่ว่าสิ่งนั้นมีอยู่ ยินดีอย่างสงบศานติในคุณสมบัติอันงาม และมุ่งหมายที่จะบรรลุผลในสิ่งที่เชื่อมั่นอย่างเต็มเปี่ยมแน่วแน่นั้น ฉะนั้นความเลื่อมใสศรัทธาหรือความเชื่อดังกล่าว แทบไม่เกี่ยวข้องกับใดกับพุทธศาสนา (นวพร เรื่องสกุล, 2561 : 10-11) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงนำพุทธศาสนามาอธิบายด้วยหลักเหตุผล ใช้วิธีการแปลความหมายพุทธธรรมอธิบายหรือตีความพุทธธรรม และนำเสนอพุทธธรรมให้ “เห็น” เพราะในทันทีที่เห็น ปัญหาเรื่องความเชื่อจะหมดสิ้นไป ด้วยกลวิธีที่พระองค์ทรงประยุกต์ให้เข้ากับบริบททางสังคมอย่างร่วมสมัยนี้ ทำให้นิตยสารธรรมจักรเป็นเครื่องมือสื่อสารที่สำคัญในการเผยแผ่คำสอนทางพุทธศาสนาไปสู่พุทธศาสนิกชนชาวไทยทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ทันสมัยและรวดเร็วที่สุดในยุคนั้นนั้น อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า บทความวิจัยเรื่อง “นิตยสารธรรมจักร (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสาระัตถะ” ที่นำมาวิจารณ์นี้ เป็นการรายงานผลการวิจัยที่ยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ และเป็นการเรียบเรียงมาจากบางส่วนของงานวิจัยเพื่อจัดทำดัชนีพันธกิจจึงเป็นจุดด้อยของบทความวิจัยที่เกิดจากข้อจำกัดของการรายงานผลการวิจัยที่ยังอยู่ระหว่างการดำเนินการวิจัย โดยเฉพาะในประเด็นที่มีความสำคัญ คือ เนื้อหาพุทธธรรมของนิตยสารธรรมจักร ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบรรณาธิการ พ.ศ. 2437-2454 ที่มีบทบาทต่อพุทธศาสนาไทย

4. บทสรุป

ข้อค้นพบความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักขุ พ.ศ. 2437-2454 จากการวิจัยเอกสาร ที่ปรากฏในบทความวิจัย เรื่อง “นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสาระัตถะ” พบว่า นิตยสารธรรมจักขุเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกของประเทศไทย ตามพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ประกอบกับวัตถุประสงค์ของมหาวิทยาลัยเพื่อเป็นสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับเผยแผ่ธรรมะและกิจกรรมของมหาวิทยาลัย และเพื่อฝึกหัดนิสัยและนักเรียนของมหาวิทยาลัยในการแปลพระสูตรและอธิบายธรรมะ ซึ่งเป็นการสื่อสารเผยแผ่พุทธธรรมและคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่ทันสมัยและรวดเร็วในยุคสมัยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงก่อตั้งนิตยสารธรรมจักขุขึ้น โดยมีพระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณรนิสิตของมหาวิทยาลัย และกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ร่วมจัดทำ ตีพิมพ์เป็นรายเดือนและรายไตรมาส ตั้งแต่ฉบับแรกจนถึงฉบับสุดท้าย (พ.ศ. 2437-2454) จำนวน 159 ฉบับ รวมระยะเวลา 17 ปี (พระมหาสารวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณิชพล ศิริสวัสดิ์, 2566 : 113-115) ส่วนผลการศึกษาสาระัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักขุ พบว่า เนื้อหาของนิตยสารธรรมจักขุ ประกอบด้วย หลักธรรมในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระสูตรตันตปิฎกและพระวินัยปิฎก พระสูตรของมหายาน ได้แก่ วัชรเจตสิกาสูต และหนังสือนักปราชญ์เก่าที่แปลมาจากต้นฉบับภาษาบาลี หมวดพุทธธรรมที่ตีพิมพ์เป็นประจำ คือ กถามรรค พุทธสมัย และหนังสือนักปราชญ์เก่า ส่วนพุทธานุพุทธประวัติ ธรรมเหตุย และวรรณภาพพุทธสมัย ตีพิมพ์เฉพาะช่วง 2 ปีแรกเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีกระดานข่าวแจ้งประกาศ กิจกรรมของมหาวิทยาลัย ข่าวสารคณะสงฆ์ เหตุบ้านการเมือง พระราชกิจจานุเบกษา และสำเนาการตรวจการต่าง ๆ เพื่อแจ้งข่าวสารแก่สาธารณชนอีกด้วย (พระมหาสารวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณิชพล ศิริสวัสดิ์, 2566 : 114-115) นอกจากนี้ยังพบว่า แต่ละปีมีการตีพิมพ์เนื้อหาหมวดพุทธธรรมปริจเฉทต่าง ๆ แตกต่างกัน แม้ว่าเบื้องต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจำแนกสารบัญของเนื้อหาในนิตยสารธรรมจักขุออกเป็น 10 หมวด (ปริจเฉท) ก็ตาม แต่ตามหลักฐานที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักขุ นั้น ปริจเฉทที่ 4 คือ คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ มีเนื้อหาผนวกเข้ากับปริจเฉทที่ 3 พุทธานุพุทธประวัติ ตามตารางที่ 1 แสดงเนื้อหาสาระัตถะพุทธธรรม จำแนกตามปริจเฉทต่าง ๆ ของนิตยสารธรรมจักขุ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 - พ.ศ. 2454 ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1 แสดงเนื้อหาสาระัตถะพุทธธรรม จำแนกตามปริจเฉทต่าง ๆ ของนิตยสารธรรมจักขุ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 - พ.ศ. 2454

นิตยสารธรรมจักขุ		เนื้อหาสาระัตถะพุทธธรรม จำแนกตามปริจเฉทต่าง ๆ								
ปีที่	พ.ศ.	พุทธสมัย	วรรณภาพพุทธสมัย	พุทธานุพุทธประวัติ	ปภินมกเทศนา	กถามรรค	ธรรมเหตุย	สุภาษิต (นิทาน)	หนังสือนักปราชญ์	ธรรมเบ็ดเตล็ด
1	2437-2438	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
2	2438-2439	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
3	2439-2440	✓	✓	-	✓	✓	-	✓	-	✓
4	2440-2441	✓	✓	-	✓	✓	-	✓	✓	✓
5	2441-2442	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	✓

นิตยสารธรรมจักขุ		เนื้อหาสาระตถะพุทธธรรม จำแนกตามปริจเฉทต่าง ๆ								
ปีที่	พ.ศ.	พุทธ สมัย	วรรณนา พุทธสมัย	พุทธานุ พุทธประวัติ	ปณิณก เทศนา	กถา มรรค	ธรรม เหตุ	สุภาสิต (นิทาน)	หนังสือ นักปราชญ์	ธรรม เบ็ดเตล็ด
6	2442-2443	✓	✓	-	-	✓	-	✓	✓	✓
7	2443-2444	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	✓
8	2444-2445	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
9	2445-2446	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
10	2446-2447	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
11	2447-2448	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
12	2448-2449	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
13	2449-2450	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
14	2450-2451	✓	-	-	-		-	-	✓	-
15	2451-2452	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	-
16	2452-2453	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-
17	2453-2454	-	-	-	-	✓	-	-	✓	✓

ที่มา : ปรับปรุงจาก พระมหาสาราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏพล ศิริสวัสดิ์. (2566). นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ, วารสารธรรมธารา ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023): (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม - ธันวาคม. พระนครศรีอยุธยา : ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI. น. 113.

พระมหาสาราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏพล ศิริสวัสดิ์ (2566 : 115) สรุปว่า “นิตยสารธรรมจักขุ เสมือนเป็นเครื่องเตือนสติ เป็นคู่มือแนะนำข้อปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังความหมายของนิตยสารที่ว่า “หนังสือธรรมจักขุ ชื่อว่า เป็นเหมือนดวงตา (จักขุ) ได้แลเห็นหนทางกล่าวคือการปฏิบัติชอบปฏิบัติผิด ของผู้มีปัญญาจะพึงคำนึงคิดแล้วเว้นการปฏิบัติผิด ตั้งตนไว้ในการปฏิบัติชอบ” และยังเป็นสื่อกลางระหว่างพุทธจักรและอาณาจักร สำหรับหล่อหลอมความสามัคคีของคนในชาติผ่านพุทธธรรมที่ถูกนำเสนอเพื่อประยุกต์เข้ากับสังคมร่วมสมัย”

สุดท้ายนี้ ผู้เขียนขออ้างอิง วัลโปละ ศรี ราหุล พระสงฆ์ชาวศรีลังกา ผู้เป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ธรรมจักขุ” ในทางพุทธศาสนาไว้ว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องของการรู้และการเห็นเสมอ มิใช่เรื่องของการเชื่อ ธรรมะของพระพุทธเจ้าจัดเป็น เอทิ-ปัสสิกะ เชื่อเชิญให้ มาดู มิใช่ให้มาเชื่อ ดังปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่กล่าวถึงบุคคลที่ได้กระทำสังกรรมให้แจ้งแล้วว่า “ธรรมจักขุ (ดวงตาเห็นธรรมที่ปราศจากธุลีและมลทิน) ได้เกิดขึ้นแล้ว” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว พระองค์ตรัสว่า “จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว” ซึ่งเป็นเรื่องของการเห็น โดยอาศัยญาณหรือปัญญา (ญาณ-ทัสสนะ) เสมอ มิใช่การเชื่อที่อาศัยความเลื่อมใสศรัทธา (นวพร เรื่องสกุล, 2561 : 11-12) จากคำอธิบายของ วัลโปละ ศรี ราหุล ดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงทำให้เป็นที่ประจักษ์ถึงความหมายของคำว่า “ธรรมจักขุ”

ในทางพุทธศาสนา ด้วยการตีพิมพ์นิตยสารธรรมจักขุเผยแผ่พุทธธรรมแก่พุทธศาสนิกชนชาวไทย ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ทั่วทั้งราชอาณาจักร ในช่วงเวลาวิกฤตจากภัยคุกคามอันใหญ่หลวงของอิทธิพลชาติตะวันตกตลอดระยะเวลา 17 ปี ของการตีพิมพ์นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) นับเป็นคุณูปการแก่พุทธศาสนิกชนชาวไทยอย่างหาที่สุคติได้

บรรณานุกรม

นวพร เรืองสกุล (แปล). (2561). **พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน** (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : กองทุนบุญนิธิหอไตร.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). **จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย** (พิมพ์ครั้งที่ 2). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม และณัฏฐ์ ศิริสวัสดิ์. (2566). **นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ, วารสารธรรมธารา ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023): (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม - ธันวาคม. พระนครศรีอยุธยา : ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา DCI. น. 76-119.**

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2514). **อนุสรณ์งานศพ ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์ เรื่องหนังสือธรรมจักขุ. พระนคร : พุทธอุปลัมภการพิมพ์.**

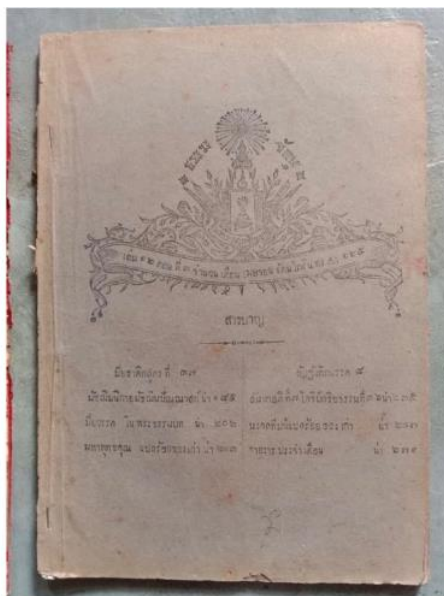
Venerable Dr. W. Rahula. (1978). **What the Buddha Taught.** Taipei, Taiwan: Corporate Body of the Buddha Educational Foundation.

ภาพที่ 1 ตราสัญลักษณ์นิตยสารธรรมจักขุ

ที่มา : พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏฐ์ ศิริสวัสดิ์. (2566). **นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ, วารสารธรรมธารา ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023): (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม - ธันวาคม. พระนครศรีอยุธยา : ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา DCI. น. 97.**

ภาพที่ 2 นิตยสารธรรมจักขุฉบับใบปกอ่อน

ที่มา : พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏพล ศิริสวัสดิ์. (2566). นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ, วารสารธรรมธารา ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023): (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม - ธันวาคม. พระนครศรีอยุธยา : ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI. น. 98.

ภาพที่ 3 นิตยสารธรรมจักขุ

		
สารบัญ /		
ประกาศนียบัญ	หน้า ๑	นฤปิตฺต ปวิธกัฏ ๔ หน้า ๖๓
คำนำ	หน้า ๑๑	ฐิติปัญญมุตฺต ปวิธกัฏ ๕
ภาวามุตฺต ปวิธกัฏ ๑	หน้า ๑๑	หน้า ๗๓
อธิบาย ความ แห่ง ภาวามุตฺต	หน้า ๓๑	คำนำ เนื่องศกษาพุทธประวัติ
ลึงคาโฆวาท มุตฺต ปวิธกัฏ ๒	หน้า ๔๓	หน้า ๗๒
อธิบาย ความ แห่ง ลึงคาโฆวาท	หน้า ๕๓	ปวิธกัฏ เกศนา
มุตฺต ปวิธกัฏ ๓	หน้า ๕๔	นิกายมุตฺต
กลโกปมุตฺต ปวิธกัฏ ๓	หน้า ๖๒	นิกายมุตฺต
		หน้า ๗๔
		หน้า ๗๗

ที่มา : พระมหาสราวุธ โพธิ์ศรีขาม และ ณัฏพล ศิริสวัสดิ์. (2566). นิตยสารธรรมจักขุ (พ.ศ. 2437-2454) : ความเป็นมาและสารัตถะ, วารสารธรรมธารา ปีที่ 9 ฉบับที่ 2 (2023): (ฉบับรวมที่ 17) กรกฎาคม - ธันวาคม. พระนครศรีอยุธยา : ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI. น. 100.